

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.35.4>
УДК 304(477) - Булгаков

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3041-8945

Email: HrabovskyS@gmail.com

МІФОЛОГЕМА «БУЛГАКОВСКОГО КИЄВА»: СОВЕТСЬКИЙ/РОСІЙСЬКИЙ НЕОТОТАЛІТАРИЗМ У ДІЇ

Анотація. Стаття присвячена одній із тих теоретичних і практичних проблем, які надзвичайно актуалізувалися у зв'язку з російсько-українською війною. Автор статті звертається до дослідження феномену т.зв. «Булгаковського Києва», який є однією з форм імперського міфу про Київ як «посутньо російське місто». Російсько-советський культовий письменник Булгаков мав відверто українофобські погляди, і у своїх прозаїчних і драматургічних творах послідовно фальсифікував українську дійсність і події в Києві часів Української революції. Автор статті показує, що думка деяких сучасних діячів культури, наче українофобія у творах Булгакова цілковито віддана його героям, а сам письменник від неї вільний, не відповідає дійсності. По-перше, вся художня тканина творів Булгакова просякнута запереченням повноцінності українського як такого – від мови до політики; що стосується, скажімо, українського книговидання, вельми серйозно поставленого за часів гетьмана Павла Скоропадського, то для булгаковських героїв його просто не існує. По-друге, кожен штрих булгаковських творів підкреслює «російськість» Києва. По-третьє, є нарис «Київ місто» (1923р.), де письменник прямо висловлює власні погляди, побудований на брутальній фальсифікації дореволюційного та пореволюційного життя у головному місті України. Булгаков категорично заперечує сам факт існування в тодішньому Києві науки, літератури та театру, тоді як досягнення українських учених високо цінують у Німеччині й інших державах, розгортають діяльність Рильський, Зеров й інші поети-неокласици, а театр «Березиль» з його студіями завоював заслужену популярність. Ба більше: головним недоліком української автокефальної церкви Булгаков назвав те, що її священники голять бороди (насправді так робили не всі, але правдивість до чеснот письменника не належала). А найбільшим ганджем Києва Булгаков вважав те, що він розташований надто далеко від Москви, від її впливу, і на нього надто впливає навколишній український простір.

У статті описаний процес формування новітнього культу Булгакова, починаючи з другої половини 1960-х, одне з ключових місць в якому посіла міфологема «посутньо російського Києва» у формі «Булгаковського Києва». Міфологема ця стала складовою чинної російської тоталітарної міфології, тому потрібна її деконструкція і деструкція.

Ключові слова: Булгаков, «російське місто Київ», сучасна тоталітарна міфологія, Україна, деконструкція міфу.

Serhii HRABOVSKY

Ph.D. in philosophical sciences, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation
H. Skovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences of Ukraine of Kyiv

THE MYTHOLOGEME OF "BULGAKOV'S KIEV": SOVIET/RUSSIAN NE- OTOTALIARISM IN ACTION

Abstract. The article is devoted to one of those theoretical and practical problems that became extremely relevant in connection with the Russian-Ukrainian war. The author of the article turns to the study of the phenomenon of the so-called "Bulgakov's Kiev", which is one of the forms of the imperial myth about Kyiv as a "real Russian city". Russian-Soviet cult writer Bulgakov, who had openly Ukrainophobic views, and in his prose and dramatic works he consistently falsified Ukrainian reality and events in Kyiv during the Ukrainian Revolution. The author of the article shows that the opinion of some modern cultural figures, as if Ukrainophobia in Bulgakov's works is completely devoted to his heroes,

and the writer himself is free from it, does not correspond to reality. First, Bulgakov's entire texture texts are imbued with the denial of the completeness of Ukrainian as such - from language to politics; as for, for example, Ukrainian book publishing, which was organized on a very high level during the time of Hetman Pavlo Skoropadskyi, it simply does not exist for Bulgakov's heroes. Second, every stroke of Bulgakov's works emphasizes the "Russianness" of Kyiv. Third, there is the essay "The City of Kyiv" (1923), where the writer directly expresses his own views, based on a brutal falsification of pre-revolutionary and post-revolutionary life in the main city of Ukraine. Bulgakov categorically denies the very fact of the existence of science, literature and theater in Kyiv at that time, while the achievements of Ukrainian scientists are highly valued in Germany and other countries, Rylysky, Zerov and other neoclassical poets are active, and the Berezil theater with its studios has gained well-deserved popularity. What's more: Bulgakov called the main drawback of the Ukrainian autocephalous church the fact that its priests shave their beards (in fact, not everyone did so, but truthfulness was not one of the writer's virtues). And Bulgakov considered the biggest disadvantage of Kyiv to be the fact that it is located too far from Moscow, from its influence, and the surrounding Ukrainian space influences it too much.

The article describes the process of formation of the latest cult of Bulgakov, starting from the second half of the 1960s, one of the key places in which the mythologeme of "purely Russian Kyiv" settled in the form of "Bulgakov's Kiev". This mythologeme has become a component of the current Russian totalitarian mythology, therefore, its deconstruction and destruction are necessary.

Keywords: Bulgakov, "the Russian city of Kyiv", modern totalitarian mythology, Ukraine, deconstruction of the myth.

Постановка проблеми. Парадоксально, проте факт: м'яко кажучи, не надто прихильний до всього українського письменник Булгаков став одним із головних брендів української столиці Києва. Чи сталося це органічним шляхом, як то кажуть, *in vivo*? Схоже, що ні. Варто згадати, що масована публікація основних творів Булгакова (за винятком «Собачого серця» і ще кількох надто гостро сатиричних) здійснювалася за владарювання Брежнєва, коли антиукраїнські імперські настанови Москви стали чимось звичним і для російських «верхів», і для «плебсу», вони активно поширювалися й на УРСР, особливо після ліквідації т.зв. «шелестівського автономізму» та репресій влади проти українських шістдесятників, апогеєм чого став 1972 рік. Могутність КГБ зростала, зростала і русифікація «національних республік», а в підсумку очільник цього відомства Юрій Андропов став спершу другим секретарем ЦК КПСС, а через півроку – генеральним секретарем (1982). Відверто сталіністська тоталітарна соціально-історична міфологія впродовж 1970-х і першої половини 1980-х розросталася та міцнішала і «вглиб», і «вшир». І хоча музей Булгакова на Андріївському узвозі, 13 як своєрідне осердя «Булгаковського Києва» з'явився вже за перебудови, підготовка до його створення розпочалася наприкінці 1970-х, за владарювання Щербицького, котрий, за його власним висловом, у всьому керувався думкою «московських бояр». При цьому у Києві й УРСР діяла інерція політичних процесів: на загал до 1988 року перебудова на українських теренах майже не виходила за межі слів, а разом із тим у ній було чимало начебто «общечеловеческого». Але про специфіку цього феномена в Україні – дещо далі.

Аналіз літератури. Як на мене, навряд чи варто сумніватися у талановитості чи навіть геніальності Михаїла Булгакова як письменника. Так само немає сумніву у запереченні ним якщо не самого існування, то цивілізаційної повноцінності України й антропологічної нормальності українців. Але існують й інші позиції. Свого часу письменник Юрій Покальчук спробував увести Булгакова в український контекст – мовляв, не

таким він був уже й українофобом, у романі «Біла гвардія» відчутні об'єктивістські інтенції, деякі герої роману з симпатією говорять про гетьмана та Петлюру [19, с. 22–23]. Дехто навіть сьогодні називає Булгакова «українським письменником» і стверджує, наче Булгаков «любив Україну та Київ». А колишній міністр культури Олександр Ткаченко вже через півроку після масштабного російського вторгнення заявив: «Мені дивно було прочитати заяву Спілки письменників. Чим завадив музей Спілці письменників – не знаю. Булгаков киянин. Так, у нього були в деяких його творах, художніх, підкреслюю, творах, репліки певних героїв щодо визвольних змагань України на початку 20-го століття. Але думаю, що музей тут точно не винен. Ні музей, ні пам'ятник. Я думаю, що спілці є чим займатися, ніж вирішувати питання музею Булгакова. Позиція очевидна – точно не варто чіпати» [23]. Проте, видається, Оксана Забужко та Віра Агеєва глибше аналізують погляди Михаїла Булгакова на українське питання, хоча б тому, що беруть до уваги не лише роман «Біла гвардія», а і пов'язані з ним тематично твори. А экс-міністр чи то їх не знає, чи то робить вигляд, що не знає, бо у них говорять не художні герої, а сам письменник, роздає оцінки від власного імені. Оскільки я опублікував рецензію на книгу Агеєвої, то в подальшому змушений буду використати у розширеному вигляді дещо з того, що як абрис було написано в тій рецензії [12, с. 59–65]. Отже, про голос не героїв Булгакова, а його самого. Агеєва зазначає: «У нарисі «Київ-місто» [1923 рік – С.Г.], який можна вважати своєрідним підготовчим матеріалом до «Білої гвардії», Булгаков виділяє розділ «Наука. Література. Мистецтво». І починає його категорично й коротко словом «Немає». «Немає в Києві ні науки, ні мистецтва» [1, с. 151]. Чи так це? Ні. До емоційного заперечення Агеєвою заяви Булгакова додамо факти. Київ з листопада 1918 року став центральним осідком установ Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), які, попри всі складнощі (політичні та фінансові), провадили активну діяльність, результати якої знаходили визнання не тільки в УСРР і СРСР, а й у Європі (неодмінний секре-

тар ВУАН академік А. Кримський зазначав у «Звідомленні ВУАН за 1923-й рік», поміж іншого, що «німецька наука, хоч узагалі не має звички перехвалювати наукову працю в слов'янських народів, не вагається казати про якусь відкриття, зроблене в Українській Академії Наук, що це є «eine übergaschende Entdeckung» [15, с. 4]. А щодо мистецтва, варто згадати, що у тодішньому Києві (попри те, що столицею з усіма відповідними наслідками став Харків), виходили друком такі журнали, як «Театр» і «Музика», та формували «гроно п'ятірне» неокласики (Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт, він же Юрій Клен, Максим Рильський). А чого вартий був театр «Березіль» Леся Курбаса з його шістьма майстернями, які навчали акторську молодь, готували режисерів, давали спектаклі, займалися методологією театральної справи та створили перший в Україні Музей театру? [20, с. 42]. Чи міг Булгаков не помітити цього? Не міг. Отже, не схотів. І не випадково. Він заповзято і талановито формував міфологему про золоті часи «руського Києва», і не просто «руського», а імперського, і принципово не помічав українського Києва. Тож уважно вчитася далі в «Київ-місто».

Основна частина. Починається нарис із описання безпечального життя у квітучому Києві, «місті прекрасному, місті щасливому», «найпрекраснішому місті нашої «Батьківщини», і – мовою оригіналу – «матери городов русских» [5]. Ясна річ, Булгаков промовчав, що тодішній Київ після 1905 року, після скасування Емського указу став потужним легальним центром української культури. Й от, виявляється, раптом невідь чому почалася страшна колотнеча, у місті чогось чи то 18, чи то 14, чи то 12 разів мінялася влада, найбільше – 4 рази – захоплював її «бухгалтер Петлюра» [насправді Петлюра бухгалтером ніколи не був, але так «аристократ» Булгаков намагався принизити одного з лідерів Української революції – С.Г.], а найгіршими були поляки, які підірвали київські мости. Але нічого, пише Булгаков, вони ще за власний кошт відбудуть нам ці мости, будьте певні. Натяк зрозумілий, чи не так? Іншими словами, в імперській ненависті до поляків як до нації письменник змикався з генсеком ЦК більшовиків. Адже Сталін в ті ж роки вів мову про «так звану незалежну Польщу». Цікаво, як відреагував Булгаков на советсько-німецькі пакти 1939 року про ненапад і дружбу та на поділ другої Речі Посполитої між двома тоталітарними імперіями?

А далі – кілька сторінок присвячені провінційній нікчемності Києва у складі УСРР. І мова вивісок Булгакова не задовольняє, і кияни повільні та вайлуваті, і газет вони не читають, і живляться чутками та заздрять всесоюзній столиці, а корінь усіх лих – «відірваність киян від Москви [не від Берліну, Парижу, Варшави чи хоча б Петрограда, а саме Москви – С.Г.], згубна їхня близькість до місць, де зароджувалися всілякі Тютюнники» [6]. Ключове слово «Москва» – і тут, і в усіх інших творах, присвячених Україні: Москва – це істина, Москва – це добро, Москва – це ледь не столиця світу. Все має бути влаштоване по-московському: від мовних до церковних норм. А лихо Києва – наявність Київської губернії, де «зароджуються всілякі

Тютюнники». Що ж робити? Депортувати до Сибіру всіх українців чи виморити їх голодом? У тексті цих пропозицій немає, проте вони просто-таки напрошуються.

Пише Булгаков і про «три церкви», які мовляв, конкурують одна з одною, але найбрутальніша з них – українська, бо її священники голять бороди. Виявляється, вся сила заповідей Христа у кошлатій попівській бороді... Віра Агеєва звертає увагу на прямий донос Булгакова владі щодо начебто петлюрівської орієнтації УАПЦ, який міститься в цьому ж нарисі. Мовляв, це «петлюрівська церква» (Булгаков знову зневажливо називає Петлюру «бухгалтером»), але «бухгалтеру в Києві не бувати». Високо цінує Булгаков початок господарчої відбудови Києва більшовиками. Закінчує ж свій нарис письменник словами: «А пам'ять про Петлюру нехай згине» [7]. Справжній невроз (якщо не психоз) автора нариса на ґрунті небажання визнати сам факт існування української нації, її прагнення до самостійності та права мати власну історію. А ще – ставлення до тубільців-українців із позиції «білого сагиба», власне, з позиції *Übermensch*'а до таких собі *Untermensch*'ів.

Зауважу принагідно, що український сюжет у тій же стилістичі наявний у лібрето опери «Мінін і Пожарський», написаному Булгаковим у 1936 році для московського «Большого театра». Загалом козаки там пиячать, співають і танцюють, не хочуть воювати, прагнуть пристати до переможця, а ще й отримати чималі гроші. Показовим є саркастичне зображення українця-козака (сцена у кабаку – Петрусь й Одарка). «Петрусеві невідомі високі та прекрасні почуття, він тут по-обивательському індіферентний стосовно нагальних подій:

Что нам Польша, что нам Русь?

Я – козак, я – Петрусь!

Ходит лях московским шляхом,
Мы не будем биться с ляхом» [26].

Знову маємо згадку про Москву (московський шлях), а разом із тим тезу, що українські козаки не хочуть боронити її від нелюбого Булгакову «ляха».

Але головне, що стосується творення міфу «руського Києва», в тому числі стосовно істинності єдиної орієнтації – на Москву, нехай і «червону», Булгаков здійснив у романі «Біла гвардія» та п'єсі «Дні Турбіних». Міфу художньо переконливого, проте вкрай нікчемного з історичної точки зору. Можуть зауважити: митець має право показувати реальність під власним кутом зору, він має право творити свої міфи на підґрунті певних історичних подій. Із цим можна до певної міри погодитися, якщо ці міфи не стають ідеологічно вмотивованим знущенням із дійсності. Та, як на мене, існують такі речі, які неприпустимі, бо містять тотальну брехню. Така річ є однією із засадничих у міфології «Білої гвардії». У романі повторено вустами кількох героїв про лише 5% українськи орієнтованого населення Києва. Навколо цієї цифри точаться дискусії, мовляв, багато це чи мало. Проте головне в іншому: Булгаков просто збрехав щодо цих 5%. Вибори до Установчих зборів Російської республіки у листопаді 1917 року дали по місту списку №1 – українські соціалі-

листи – 25,6% голосів, а списку №13 – народні соціалісти й українські федералісти – 1%. Ось реальний частка реально українськи орієнтованого населення міста. По губернії та по гарнізону голоси рахувалися окремо (там список №1 зібрав відповідно 77,3% та 46,1% голосів) [21, с. 289]. Кілька суто єврейських партій і блоків сумарно у Києві мали 11%, польський список – 6%. Ну, а три суто російські партії (кадети, праві росіяни, російські есери) сумарно отримали в місті 35% (більшовиків і меншовиків у силу низки причин до таких партій зараховувати складно). Тож далеко не «цілковито російським містом» або «майже цілковито» був тодішній Київ, чи не так?

Впадає в очі, що Булгаков навіть оті вигадані ним 5% прагне виставити в комічному, карикатурному, а то й відверто кримінальному вигляді. Доказів цього у тексті роману вистачає. Видається, що Віра Агеєва влучила в точку, написавши – Булгаков «виглядає, ненавидів усе українське не лише з суто ідеологічних, але й з певних дуже особистих спонук. Із клятими петлюрівцями у російського класика пов'язані якісь глибинні психологічні комплекси й душевні урази» [1, с. 132]. Справа в тому, що одружений Булгаков підбирав клинці до 16-річної дочки власника будинку, де квартирували Булгакови, Листовничого. Але вона дала йому відкоша. Булгаков помстився: написав з Василя Листовничого свого «Василісу» вщент гротескно, а його дочку навіть не згадав. Сканселював, одним словом. Проте не все було так просто з родиною письменника. Одна з сестер Булгакових співала в хорі київської «Просвіти» – про це у 1979 чи 1980 році розповіла бабуся моєї однокурсниці, яка також співала в тому хорі. На жаль, тоді мене цікавили переважно Сократ і Платон, а цими справами, думав я, мусять займатися історики. Але тоді вони їх не цікавили, хоча нині певні важливі речі вже відомі. «...Одна з сестер – співала у хорі Кошиця. Інша сестра, наймолодша, закінчила український університет, говорила українською» [3]. Ці свідчення не суперечать одне одному. Адже хор київської «Просвіти» діяв у 1917-18 роках, хор Кошиця був утворений постановою уряду Директорії УНР у 1919 році.

Узагалі, Михайл Булгаков паплюжив не лише «щирих українців». Свою сестру Варвару (фахову піаністку) він зробив прототипом Єлени Турбіної-Тальберг, а її чоловіка Леоніда Карума (офіцера й остзейського німця) – прототипом різко негативного Сергея Тальберга. Причина видається зрозумілою: сестра брала участь в українських музичних проєктах, а її чоловік був офіцером війська Української Держави. Проте Карум з Києва не тікав до Німеччини, кинувши сім'ю, він любив Варвару, а вона – його. Вони вижили у громадянську війну і залишилися в СРСР. В підсумку Варвара у 1925 році, після публікації «Білої гвардії», розірвала стосунки з братом [4].

Але для тоталітарної міфології, згідно з логікою якої «правильний» художній твір сприймається як присутня реальність, а «Булгаковський Київ» - як реальний Київ перших двох декад ХХ століття, все, що не вписується в цю міфологію, – дрібниці, не варті уваги. Скажімо, досі не лише російська імперська маса, а й

деякі українські патріоти твердять, наче «за Сталіна був залізний порядок». Автор цієї статті, ґрунтуючись на значному обсязі джерел, написав науково-популярну роботу про те, що насправді цей «порядок» – не більше, ніж міфологема [10]. Надалі ці сюжети у доповненому вигляді були включені до книги «Убити Сталіна, інакше його міфи вб'ють нас: Соціальна міфологія «найкращого друга фізкультурників» і його послідовників» [11]. Я далекий від думки, що такі книги, скільки б їх не було, можуть зруйнувати потужний міф, проте вони здатні вплинути на тих, хто ще не остаточно занурився у відповідну міфореальність (що засвідчила нервова реакція рашистських окупантів, які внесли цю книгу до списку на заборону та знищення на загарбаній території). Тоталітарний міф зазвичай руйнується значно більш сильнодіючими та жорсткими засобами. А от камінчиками його побудови певним чином упорядковані книги, де реальність заміщена міфореальністю, можуть слугувати – і слугують [9]. В цьому сенсі важливе значення відіграв фотоальбом «Київ Михайла Булгакова», перше видання – 1990 рік. Наразі вже є третє видання, і воно тепер іменується «книгою». Як сказано в анотації (ясна річ, російською мовою), «книжка розкриває життя Булгакова, його дитинство, юність за допомогою фотографій Києва тієї епохи, дає можливість побачити рідне місто очима відомого письменника» [16]. Звернімо увагу: не «Київ доби Михайла Булгакова», а зовсім інакше, де-факто Київ як такий – це «Булгаковський Київ», а все інше – доважок або зайвина. Саме на початку 1990-х автор цих рядків не раз чув від певних політичних активістів із претензією на інтелектуальність: «За зелений Київ без красних и желто-блакитных» (причому говорячи про «зелений Київ», ці активісти мали на увазі зовсім не екологію); потім дехто з цих активістів агітував за Януковича у 2004 році чи закликав українців узагалі не платити податків «этой стране». Український Київ і «Булгаковський Київ» – то не просто різні площини, то різні хронотопи. «Але навіть для мене, я в цій царині працюю все життя, навіть для мене був відкриттям Київ 1900 – 1910 років. Коли "Стара Громада", коли Леся Українка, коли Володимир Антонович, коли вони змогли тут багато чого зробити, – говорить Віра Агеєва. – Нам треба обтрусити той імперський міф – Київ завжди був українським містом і у нас прецікава історія» [8]. Але міфотворення триває донині, і публікується книга «Дом Булгакова». Оксана Забужко зауважує з цього приводу, що «досі – на двадцять четвертому році незалежності, а головне, на другому році антиколоніальної війни – люди з легким серцем можуть продовжувати тиражувати ті самі колоніальні міфи – наприклад, випускати книжку під назвою "Дом Булгакова", хоча це з погляду історії культури – абсолютний нонсенс, бо історичні будинки в незалежних країнах не називають іменами квартирантів, хай як завгодно відомих» [14]. А перед тим вона ж зазначала: «Повторюється нав'язливе тиражування мему «Дом Булгакова». Мільйони людей і в Росії, і в Україні продовжують вірити, що Булгакови – це київська сім'я, корінні кияни, «булгаковський Київ» – це їхнє місто тощо. Насправді ж це

абсолютно не так, вони із тих, хто «понаїхав» в кінці XIX століття, це історичний факт» [18].

Утім, насправді ситуація була дещо складніша: дехто з другого покоління «понаїхалих» більшою чи меншою мірою в Києві як українському місті вкоринилися, проте місця в тоталітарному міфі, покликаному обґрунтувати законність «Булгаковського (читай – русско-го) Києва», їм не знайшлося, а як і знайшлося, то десь на узбіччі.

До речі: слушно Віра Агєєва привертає увагу до ідейного протистояння Булгакову з боку драматурга Миколи Куліша ще у другій половині 1920-х у п'єсі «Мина Мазайло». Причому якнайвищу оцінку булгаковських «Днів Турбінних» як триумфу всього російського на українських теренах дає не хто інший, як уславлена «тьотя Мотя» (та сама, що «Приличнее быть изнасилованной, нежели украинизированной»). Тобто «Булгаковский Киев» Кулішем показаний як утілення мрій російського шовіністичного плебсу, як імперська міфологема. Потім, після арешту Куліша у 1934 році, це протистояння слідчі поставлять йому на карб [1, с. 155]. І не дивно: адже чи не головною «червоною ниткою» цією міфологеми було – поряд із «російським містом Києвом» – уславлення «червоної Москви». Іншими словами, міфологема «Булгаковського Києва» формувалася вже тоді як складова офіційної тоталітарної міфології більшовизму, і це була річ самоочевидна.

Але у ті часи ця міфологема не здобула подальшого розвитку. Сталіну в його геополітичних планах потрібна була радянська Україна та Київ як її столиця, а не «русский город над Днепром». Тим більше, що Булгаков в силу різних причин не вмів іще «хитатися разом із лінією партії» (чи не встиг цього навчитися в силу достатньо ранньої смерті). Тоді як Александру Фадєєву було доручено «згори» створити міфологему «Молодої гвардії» як героїчної підпільної комсомольської організації на Донбасі, і він її досить талановито створив, й одержав широке визнання, в тому числі й «нагорі» (Сталінська премія 1 ступеня за 1946 рік). Але невдовзі Сталін схаменувся і нищівно розкритикував Фадєєва – адже той описав самоорганізацію молоді поза будь-яким партійним керівництвом, на підставі власних переконань і вмінь. Але це було неприпустимо! Художній світ «Молодої гвардії» руйнував усю систему тоталітарної міфології фактором самочинності юнок і юнаків, і не лише їх, а і всіх, хто чинив опір нацистам. І навпаки: «...Дуже багато було таких, хто тільки вважався керівником, а в душі не вболівав за народ і народне добро, а вболівав тільки про своє благополуччя, – такі, покидавши все, тікали першими, і якщо в чомусь вони й проявили себе як керівники, так тільки в тому, що звичка народу бачити їх на чолі лише посилила паніку в народі, коли вони побачили, що ці люди є найпомітнішим уособленням паніки» [24, с. 488].

Так описувалася в початковому варіанті роману втеча партійного керівництва при наступі німців, коли щось корисне робили лише ті, хто діяв самочинно – дорослі та молодь. А в переробленому романі все було навпаки – підкреслювалася організованість і

планомірність дій офіційних структур. Отож у підсумку Фадєєв докорінно переписав роман – «переробляю молоду гвардію на стару», як він казав, а на додачу ще й деукраїнізував його. Так, романіст перетворив українку Ульяну Громову на росіянку Улю Грёмову. А щодо УРСР і Києва Сталін волів говорити мовою практики: до 1953 року жоден перший секретар КП(б)У-КПУ не був етнічним українцем, а склад населення та мовний режим Києва радикально змінився після приходу Червоної армії та совєтської номенклатури у 1943–44 роках. Член-кореспондент НАНУ, фізик Володимир Литовченко писав у спогадах: «Згадуючи майже суцільно україномовний довоєнний Київ (а до війни я вже почав навчатись у другому класі нововідкритої української школи, тобто мав вже досить свідомі уявлення і спогади про мовну ситуацію: ми на вулиці, з товаришами спілкувались українською мовою, це було в Печерському регіоні, досить «зофіційованому»), скажу, що після звільнення все змінилось майже миттєво – «новокияни», які прийшли «в обозах» армії та навалюно осіли в Києві, були або росіянами, або «хохлами» зі сходу, захоплені наступаючим валом Червоної Армії, «російськомовні» навіть більш войовничі, ніж етнічні росіяни, для яких шарм чужої їм української мови сприймався навіть із певною симпатією. Російськомовна армійська стихія та партійно-радянська управлінська чиновницька рать втягнула в російськомовний офіціоз велике коло київського міщанства [...], представники якого за всяку ціну намагались підробляти «під владу», наслідувати правлячих осіб, віддавати своїх дітей до російських шкіл, забираючи з українських...» [17, с. 36–37].

Видається, що у радянському Києві 1930-х, ба більше – і в повоєнному, і в «шістдесятницькому» булгаковська міфологема «русского Города» не могла ствердитися. З різних причин (скажімо, у повоєнному – через те, що Булгаков сприймався як співець «білогвардійського Києва»). А от у часи Брежнєва-Суслова-Андропова-Щербицького він просто-таки мусив реанімуватися та ствердитися, бо головним стало імперство та «русскість». Точніше, його реанімували та ствердили жерці тоталітарної імперської міфології, і тут не потрібен був якийсь інструктивний лист ЦК КПСС хоча, можливо, він й існував, просто його ніхто не шукав на початку 1990-х у привідчинених тоді московських архівах. А радше було усне розпорядження верхівки КГБ.

Світлана Тараторіна стверджує, що київський культ Булгакова (додам від себе – і міф «Булгаковського Києва») почався 1967 року, коли письменник Віктор Некрасов опублікував нарис «Дом Турбиных» у журналі «Новое время». Мовляв, це важило багато, фронтовик й антисталініст Некрасов був авторитетом для молодших шістдесятників. «Для Некрасова Булгаков був близьким і знайомим, "людиною з сусідньої вулиці". Обидва народилися за імперії. [...] До того ж вони обидва походили з інтелігенції, були росіянами. Крім того, у текстах Булгакова Некрасов прочитав суголосне часу – тугу за завіяними вітрами часами імперії та сатиру на радянську дійсність. [...] Гоніння з боку влади, подальша еміграція тільки сприяли посиленню авторитету Некрасова. Разом з цим міцнішав культ

Булгакова» [22]. Стаття Тараторіної надрукована у серйозних виданнях, які, сподіваюсь, перевіряли факти, адже зразу впадає в око, що створений за Сталіна московський тижневик «Новое время» призначався – аж до перебудови – для позасоветської аудиторії, відтак друкувався російською, англійською, французькою, німецькою, іспанською, польською, чеською та арабською мовами, а значне число його кореспондентів служили в КГБ і ГРУ [30]. Репутація у цього видання була однозначною. І просто так нарис Віктора Некрасова, та ще й із фотографіями будинку за адресою Андріївський узвіз, 13 туди б не узяли. А тому маємо зайве підтвердження того, що культ Булгакова і міфологема «Булгаковского Киева» – це продукт активної діяльності советських спецслужб, які залучили у свою орбіту хоч і дисидента та хорошого письменника, проте прихильника «русского мира» Віктора Некрасова (ідеальний персонаж для того, щоб зіграти з ним «утемну» та створити початковий базис тоталітарної міфологеми, нехай і без відсилок до «великого вождя всіх народів», але посутньо імперської, з обожненням Москви як ідеалу для киян). Утім, не зовсім «без відсилок» – не забуваймо п'єсу «Батум», без якої творча еволюція Булгакова неповна.

І ще один вагомий доказ, що стосовно музею Булгакова як опорної складової, знакового репера міфологеми «исконно русского Киева» рішення ухвалювали московські «директивні інстанції». Адже, як свідчив керівник Будбанку УРСР Григорій Хмельницький, Москва тримала «в чорному тілі» об'єкти культури в Україні та прямо забороняла їх створювати: «...Я постійно відчував, які страшні наслідки несе заборона будівництва об'єктів культури, як цілеспрямовано руйнується духовний світ населення республіки [...] Натомість постанови всесоюзного ЦК та уряду вимагали негайного притягнення до відповідальності тих працівників банку, які дадуть дозвіл на фінансування по суті заборонених об'єктів культури...» [25, с. 2–21]. Це повністю стосувалося і музеїв: «Інструкції чітко попереджають: на будівництво нового музею потрібен дозвіл Москви» [25, с. 24]. Ясна річ, попри це напівлегально щось вдавалося створити; Г. Хмельницький розповідає про хитромудру комбінацію з побудовою Музею просто неба в Пирогові (нині Національний музей народної архітектури та побуту України) [25, с. 25].

Але то ще була друга половина 1960-х, часи т.зв. «шелестівського автономізму». Натомість кінець 1970-х – початок 1980-х – зовсім інший час. Сталінський тоталітаризм реанімується після деякого послаблення у добу «відлиги», ССРСР здійснює окупацію Афганістану, відносини з Заходом зведені до мінімуму, в Польщі ситуація на грані вибуху, советські військові формування воюють в низці африканських держав, КПСС і КГБ нищать дисидентський рух і посилено русифікують європейські «національні республіки». Тоталітаризм – це всеосяжний соціально-політичний лад, коли має йтися про міфологію, яка формує «паралельну реальність», точніше, «замість-реальної-реальність», такий собі «твердий» хронотоп-симулякр, зруйнувати який «м'якою силою» та контрпропагандою

принципово неможливо. Адже це не просто пропаганда, поєднана з репресіями, як за авторитаризму, а незмірно ефективніший і жорсткіший вплив на людську свідомість і підсвідомість, на всі сторони буття, які набувають ірреальних рис, але стають майже незборимою реальністю. При цьому тоталітарна соціально-історична міфологія може бути спрямована не тільки всередину, а й назовні, коли йдеться про країни – потенційні об'єкти тоталітарної агресії (як для Росії – Україна); тоді вона націлена на перешкодження національній і соціальній інтеграції цих країн. Натомість усередині тоталітарної держави вона сприяє такій інтеграції, надзвичайно ефективно, але на рівнях не власне національної єдності (бо ж нація історично виникає та зростає на ґрунті громадянської спільноти), а на рівні всезагального вірогідданства.

Тоталітаризм, який неминує або одразу, або ж дещо згодом оживляє, використовує і розвиває настанови традиційного етнонаціонального деспотизму, неможливий без потужних засобів комунікації, які поширюють соціально-міфологічні наративи. «Кожен міф представляє себе як авторитетний, фактичний виклад, незалежно від того, наскільки розказані події суперечать природному закону чи звичайному досвіду. [...] Міф має свій авторитет не тому, що доводить себе, а тому, що представляє себе [28].

Зовсім не випадково більшовики та нацисти з кінця 1920-х широко використовували, крім газет, розмовне радіо, а з середини 1930-х у Німеччині – й телебачення. У повоєнному Советському Союзі запозичили розпочату доктором Геббельсом практику використання телебачення для формування «міфу ХХ століття». Цю тенденцію підхопила і потужно розвинула нинішня РФ, формуючи дещо оновлений неототалітарний «міф ХХІ століття». Міфологема «Булгаковского Киева» як «исконно русского города» була не раз утілена телевізійними засобами, не в останню чергу – за допомогою вмілого підбору акторів на ролі сімейства Турбінних і їхніх друзів, що майже всі розмовляють «масковским говорком» і цим уже доводять глядачеві, тиснучи на підсвідомість, наче Київ – це лише провінційне відгалуження Москви. Що ж, обробка російського населення лише за допомогою телебачення тривала впродовж десятиліть, ледь не цілодобово, а є ж й інші способи формування неототалітарного буття росіян. Але так само оброблялися й українці, міфологема «Булгаковского Киева» слугувала передусім знаряддям не лише їхнього зросійщення на свідомому та підсвідомому рівнях, а й прищеплення настанови на нікчемність і даремність будь-якого опору всепереможній силі Москви.

Тоталітарна міфологія – це явище відчутно інше, ніж міфологія первісної доби, тим більше, міфологія християнства й інших світових релігій. При цьому, якщо ідеологія як така є засобом впливу на людину й остання більш-менш вільна у виборі її типу та його сприйнятті, то міф – це спосіб життя, який не викликає сумнівів, а міфологія – це система координат, яка не може бути піддана запереченню чи критичному розмислу (сама спроба заперечення вже загрожує твоєму життю, що доводить «судова» практи-

ка нинішньої РФ). Тоталітарна соціально-міфологічна система світобачення заміщує собою реальну історію, і не тільки її – а й реальне сьогодення, а відтак активно формує майбутнє того чи іншого народу і соціальної системи. Тоталітарний соціально-історичний міф формувався і формується нині за допомогою трьох основних інгредієнтів: потужна цілеспрямована державна і партійна обробка свідомості та підсвідомості; постійний терор з боку «компетентних органів»; всеосяжний тиск повсякденного буття, традицій і «звичаїв». До цього додається чинник специфічного етнічного ґрунту, історично-ментальної основи, на якій виникає, виростає та розвивається все це. Загалом соціальна міфологія «вживлена» у суспільне тіло завжди, впливаючи на людські вчинки. Те саме стосується й міфології, що обернена в історію, давню та недавню. Проте існує суттєва різниця між «нормальною», органічно, *in vivo*, виниклою соціальною міфологією та міфологією тоталітарною (створюваною *in vitro*), яка перетворює індивіда на такого собі жорстко запрограмованого біоробота. І в класичній тоталітарній державі, і в неототалітарній насаджувана та постійно підживлювана «згори» міфологія відповідає запитам «знизу», вона пронизує всі сфери життя та підпорядковує їх собі. Російські телеперсонажі, яких звично зовуть «пропагандистами», насправді – щось на кшталт шаманів, жерців, їхні виступи – ритуальне камлання (не випадково «лицем» Росії у відносинах із західною широкою публікою став співак Шаман, який начебто перетворився на кумира сотень мільйонів західної молоді, і водночас не випадково Путін панічно боїться якутського шамана Габишева). Ця міфологія є одним із ефективних інструментів нинішньої війни Росії проти України і дій проти всіх «неправильних» (передусім демократичних) держав як на постсоветському просторі, так і по всьому світу, де Росія активно залучає до себе всіх, хто в силу різних причин (можливо, навіть не усвідомлюючи цього) прагне зручно жити в тоталітарно-міфологічному світі, бути його елементом і мати геть для всього прості схеми пояснення.

«Війна в Україні активізувала советську тоталітарну психологічну спадщину в Росії, яка частково дрімала, але ніколи не зникала. Звільнившись від обмежень, накладених західними зв'язками, Росія стала більш небезпечною, ніж у розпал Холодної війни. Мілітаризація супроводжується сплеском націоналістичного фанатизму, – пише один із найкращих західних знавців СССР і Росії журналіст Дейвід Саттер. – Якщо їм дозволити перемогти в Україні, вони захищатимуть свої позиції, шукаючи нових завоювань, створюючи масштабну і довгострокову загрозу безпеці Заходу» [27]. При цьому Росія зображується як обложена фортеця, що захищає не лише себе, але й усю світову цивілізацію «від нацизму», який, мовляв, панує у США й інших західних країнах, тобто Росія веде «справжню вітчизняну війну». Водночас, пише Саттер, нагадування про справжню історію Росії знищуються, за кілька місяців зникли десятки меморіальних дощок, присвячених убитим під час

сталінських чисток людям. Істерика охопила всі верстви та вікові групи, починаючи від молодших школярів і вихованців дитячих садочків.

Як на мене, Саттер при загальній правоті неправий у двох своїх тезах. Він веде мову про «націоналізм». Це не націоналізм, бо недиформована за минулі століття російська нація стала наразі об'єктом (само)перетворення на негромадянську соціоетнічну спільноту, на таку собі «найвищу расу» (ідея «додаткового гену») тощо. Це імперіалізм, шовінізм, фашизм. І друге – не нинішня масштабна війна «активізувала советську тоталітарну психологічну спадщину в Росії», а, навпаки, цілеспрямована реанімація тоталітаризму (яка почалася одразу після приходу «кремлівських чекістів» до влади) зробила війну «з нацистами та НАТО» можливою і популярною серед абсолютної більшості росіян; символом такої реанімації стало запровадження наприкінці 2000 року сталінського гімну СССР як гімну РФ (з ненабагато зміненими словами). Визначеності ситуації додає те, що мелодія цього гімну «у дівочтві» була «Піснею про партію більшовиків» (1938).

А от у чому Саттер має повну рацію (і чого не помічає чи не хоче помічати більшість західних дослідників), так це у чіткій констатації, в якій ідеться про «психологію війни, яка охопила населення і від якої неможливо відмовитися, не поставивши під загрозу самих лідерів» [27]. Інакше кажучи, якщо особисто Путін з найближчою командою спробує змінити плин подій і спробує суперечити панівній міфології, то він (й інші «кремлівські чекісти») будуть усунуті «колективним Путіним». Таке вже бувало в советсько-російській історії: після смерті Сталіна спершу Берія, потім Маленков, потім Хрущов робили спроби певної лібералізації тоталітаризму, але ці спроби раніше чи пізніше відторгалися системою разом із лідерами такого штибу. Звісно, тоталітаризм перестав бути настільки архаїчно-абсурдним, як за Сталіна, проте він залишився загрозою для світу та вбивцею мільйонів людей – в Афганістані, Ефіопії, В'єтнамі. Ця його діяльність була перенесена на терени «зовнішньої імперії», на обшири держав-сателітів й окупованих країн.

Що ж стосується «внутрішньої імперії», тобто російських колоній у межах СССР, то в них потрібно було поєднати майже неоспорюване: НТР із необхідними для неї певною свободою думки та ознайомленням із західними досягненнями – і «морально-політичну єдність советського народу», тобто непохитність у відстоюванні тоталітарної «міфологічної аксіоматики». Вихід було знайдено: великодержавність, унікальність Росії, її світова роль як гуманістичного первня в культурі, першість щодо інших націй СССР, які саме Росія (і Москва!) «порятувала» та «долучила до найвищої цивілізації».

Інакше кажучи, росіянам в оновленій тоталітарній міфології була відведена роль на кшталт «великих білих сагибів». Що ж, це логічно: адже СССР із більшовицької федерації 1920-х перетворився на початку 1930-х на централізовану тоталітарну імперію, де «національні республіки» стали колоніями. У післясталінські часи траплялися послаблення колоніального стану,

як-от «шелестівський автономізм» в Україні 1960-х чи «машеровський автономізм» у Білорусі 1960-70-х. Проте все одно європейські колонії залишалися колоніями, так само, як і советські республіки Центральної Азії, де панували напівфеодальні сатрапи, яким Москва давала можливість нещадно грабувати населення в обмін на данину та лояльність. У цей контекст як «інстанції» (ЦК), так й «органи» (КГБ) органічно вписали й більшість творчості Булгакова, і, головне, міфологеми «Булгаковського Києва» та «Дома Булгакова». Адже голос Булгакова щодо українців – це властивий голос «білого сагиба», колонізатора й «господаря життя», який часом навіть визнає певні чесноти за тубільцями, проте вважає за необхідне повсякчасне керівництво ними. Ті ж, хто нині стверджує, наче без Булгакова культура України неповноцінна, «маленька», видається, теж намагаються грати роль таких же сагибів.

Власне, сьогодні, у роки повномасштабної війни Росії задля знищення України й українців (чи то пак, «визволення» їх від усього українського та відповідного «перевиховання») міфологема «Булгаковського Києва» як «исконно русського города» просто незамінна. Як і його погляд «білого сагиба» на тубільців, тиражований в самій Україні як щось істинне.

Але це все – «верхній» рівень тоталітарної міфології, яким живуть ті прошарки, що претендують на роль якщо не еліти, то бодай освіченого класу. А «народну» міфологічну парадигму окреслила дружина мобілізованого на війну росіянина Марія Андреева: «Коли розвалився Советський Союз, Україна, як важкий підліток, була відпущена у вільне плавання. Цього не мало бути, і спеціальна військова операція – це вимушений захід, це робота над помилками» [2]. Маємо суміш тоталітарної і колоніальної міфології, ґрунтованої на архаїці. Є десь за лаштунками подій мудрий батько, великий і могутній, він же «білий сагиб», є важкий підліток (ціла країна), якого цей батько відпускає, і робить помилку, ну, а тепер помилка виправляється, і мудрий батько змушений карати неслуха, а в разі потреби його вбити і цим самим «визволити» від сил зла.

Це – голос однієї зі складових тоталітарно-міфологічної істоти, яка зветься «колективний Путін». А особисто Путін (не має великого значення, це біологічно той самий персонаж, що у 2000 році став президентом РФ, чи хтось із його двійників, бо знов-таки йдеться про міфологічну істоту) досі веде мову про «визволення» населення України (яке, мовляв, із росіянами становить одну націю) від «нацистів» і про Київ як «русский город», що його також потрібно «визволити» за будь-яку ціну (передусім – за ціну вбивства киян). Цікаво тільки, що то за «нацисти» і «націоналісти», якщо українців як окремішності не існує? Втім, у системі тоталітарної міфології логіка своя. Скажімо, у сталінські часи вояків УПА звали «українсько-німецькими націоналістами», що є абсурдом із погляду як науки, так і здорового глузду. Та головне, що у системі такої міфореальності «Булгаковський Київ» виступає легітимацією нищення в українській столиці всього українського, включно з дитячими лікарнями та пологовими будинками («щоб

не народжували нових бєндеровцев»). Міфореальність, центром якої є «живий бог», завжди вимагає людських жертв, тим більше тоталітарна.

За описаних вище обставин у запасі адептів «Булгаковського Києва» залишається найвагоміший, мабуть, аргумент: мовляв, вони не відповідають за використання цього смислообразу ані КГБ/ФСБ, ані самим Путіним; вони просто так бачать культурну дійсність, на що мають повне право; зрештою, творчість Булгакова має загальнолюдську цінність, і саме виходячи з цих засад вони вважають прийнятною свою систему світобачення, нехай її хтось навіть вважає міфологічною, але міфологія ця не містить чогось агресивного.

Такого стибу заяви могли б бути переконливими для західної аудиторії чи для уявних «мешканців башти зі слонової кістки», мешканцями якої понад століття тому уявляли себе багато які представники мистецької еліти, проте не для соціокультурно притомних українців. Зовсім не випадково Іван Дзюба задовго до російської прямої агресії (і навіть до спроби Москви поставити при владі в Україні у 2004 році своїх маріонеток) писав: «Найбільш фальшивими з цих «общечеловеков» мені видаються наші, українські – російської закваски. Вони – ті ж самі русотяпи, тільки з трохи «благороднішою» фразеологією. Адже їхнє «общечеловечество» зводиться до гордовитого дистанціювання від світу української духовності і егоїстичної втечі від тяжких проблем українства – в світ російської культури [...], ...з деякою припудреністю приблизними поняттями з «євроатлантичного» світу. А світи інших культур «общечеловеку» такі ж чужі і далекі, як і будь-якому русотяпу. Його свідомість зосереджена на відштовхуванні, а не на засвоєнні. На відштовхуванні від українства. А куди відштовхнеться, за що зачепиться, – то вже залежить від історичної, політичної, життєвої кон'юнктури. Будь-яка купина стане «общечеловеку» п'єдесталом, з якого він гордовито зиркатиме на тих, хто не дезертирував з поля тяжкої праці для загальнолюдського розвитку свого народу. От саме в цьому і полягає зловредність «общечеловека»: він хоче паралізувати піднесення конкретних культур, тобто реальне творення загальнолюдськості, паразитуючи на чужих результатах. Він завжди пристає до сильнішого супроти слабшого, він топче слабшого в ім'я свого «общечеловечества» [13, с. 136–137].

А щодо «українськості» Булгакова, слід зауважити: місце народження письменника далекі не вважає його належність до місцевої культури. Бо ж інакше Альбер Камю та Робер Мерль мали би зватися алжирськими (чи навіть арабськими) літераторами, А Джеральд і Лоуренс Даррелли – індійськими письменниками. Тим більше – Редьярд Кіплінг, який не лише народився і провів юність в Індії, а й більшу частину творчості ґрунтував на сюжетах, пов'язаних з індійською культурою, і не в останню чергу саме за це одержав Нобелівську премію з літератури 1907 року. При цьому Кіплінг не творив тоталітарний, ба, навіть брутално-колоніальний міф Індії, хоча і грав роль мудрого «білого сагиба», говорячи про «місію

білої людини», яка має долучити інші раси до найвищих здобутків цивілізації. Разом із тим він добре знав Індію, любив її, відкривав світові сюжети індійської культури; роман Кіплінга «Кім» був серед улюблених книг першого прем'єра незалежної Індії Джавахарлала Неру. А разом із тим існують й інші оцінки. «Індійський письменник Р.К. Нараян сказав: «Кіплінг, нібито експерт з питань Індії, продемонстрував краще розуміння розуму тварин у джунглях, ніж людей в індійському домі чи на ринку» [29]. Такого штибу оцінки домінували в Індії впродовж 60 років, попри те, що твори письменника мали свою аудиторію і наразі розходяться накладом до 20 тисяч примірників на рік (що для країни з населенням майже півтора мільярди посутня дрібниця). Проте творчість Кіплінга не вивчалася в університетах, жодного вшанування його пам'яті не було. «Тільки у листопаді 2007 року було оголошено, що будинок у кампусі Школи мистецтв у Бомбеї, де народився Кіплінг, буде перетворено на музей, присвячений письменнику та його творам» [29]. «Маленькою» від усього того індійська культура не стала; за ці 60 років троє громадян Індії одержали Нобелівські премії в різних галузях, у наступне десятиліття – ще двоє.

Висновки. В Україні за період відновленої незалежності фактом став значний перманентний вплив російської неототалітарної міфології на певну частину суспільства. Передусім ідеться про чверть століття неоголошеної «холодної», «гібридної» та «гарячої» війни – тобто владарювання Путіна (як прем'єра та президента) і його команди «кремлівських чекістів». І передусім про вплив на молодь – особливо ту, яка за віком не пройшла «школу Майданів» і «війни на Донбасі». Відтак, як на мене, не варто дивуватися капітулянтським голосам деяких популярних київських молодих блогерів (які так чи так «виварилися», не завжди це усвідомлюючи, у булгаковських міфологемах, згідно з якими протистояння Москві приречене на поразку, а «Київ – руский город»; всі ці блогери пишуть російською, попри війну) після ракетного удару по «Охматдиту» – мовляв, потрібен мир за будь-яку ціну, «щоб урятувати дітей». Чи було б це без міфологеми «Булгаковського Києва» та «причепленої» до неї не менш міфологічної концепції всього українського? Принаймні, без них тут не обійшлося, оскільки ідеться про молодь із певним рівнем освіти, але без її глибини, тож її, мабуть, якнайповніше характеризує понятійна метафора Солженицина «образованщина». Тож ідеться про важливу та дієву складову російської неототалітарної міфології, яка вимагає протидії, і не просто дії, а деконструкції та деструкції. А захисникам «хорошого», та ще й «киянина» Булгакова варто пам'ятати, що вся художня тканина творів письменника просякнута запереченням повноцінності українського як такого – від мови до політики; що стосується, скажімо, українського книговидання, вельми серйозно поставленого за часів гетьмана Павла Скоропадського, то для булгаковських героїв його просто не існує. І взагалі, кожен штрих булгаковських творів підкреслює питому «російськість» Києва.

До речі, пам'ятник Булгакову в українській столиці є, а пам'ятника Петлюрі немає. Схоже, влада в Україні досі ставиться до Головного отамана УНР як до «бухгалтера», не більше, а от Булгаков – «світоч культури» і «бренд Києва».

1. Агесва Віра. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини: 2-е видання, випр. Київ: Віхола, 2023. 360 с.
2. Андреева Мария. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZC3LIplI65E>
3. Барсукова Олена. «Українофоб чи геній? Які погляди мав Булгаков, що не так із його культом і як вчинити з музеєм у Києві». URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/09/22/250544/>
4. Булгакова Варвара Афанасьевна. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%90%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B0
5. Булгаков Михаил Афанасьевич. Киев-город. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kyev-gorod>
6. Булгаков Михаил Афанасьевич. Киев-город. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kyev-gorod/8731>
7. Булгаков Михаил Афанасьевич Киев-город. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kyev-gorod/17210>
8. Віра Агеева: Нам треба обтрусити той імперський міф – Київ завжди був українським містом і у нас прецікава історія. URL: <https://pen.org.ua/vira-ahyeva-nam-treba-obtrusyty-toj-imperskyj-mif-kyiv-zavzhdy-buv-ukrayinskym-mistom-i-u-nas-precikava-istoriya>
9. Грабовська І.М., Грабовський С.І. Антропологічні виміри процесу ідентифікації культурної спадщини України: філософсько-світоглядний підхід. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, "MODERN PROBLEMS OF SCIENCE, EDUCATION AND SOCIETY", 9-11.10.2023. Київ, Україна.* URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-modern-problems-of-science-education-and-society-9-11-10-2023-kiyiv-ukrayina-arhiv/>
10. Грабовський Сергій. Бардак Йосифа Сталіна. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2015. 64 с.
11. Грабовський Сергій. Убити Сталіна, інакше його міфи вб'ють нас: Соціальна міфологія «найкращого друга фізкультурників» і його послідовників. К.: ВД «Стилос», 2019. 503 с.
12. Грабовський Сергій. Російська матриця й алгоритми деколонізації. Рецензія на книгу: Агеева Віра. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини: 2-е видання, випр. Київ: Віхола, 2023. 360 с. *Українознавчий альманах.* Випуск 32, 2023. С. 59–65.
13. Дзюба Іван. Пастка: 30 років зі Сталіним, 50 років без Сталіна. Вид-во "Криниця", 2003. 141 с.

14. Забужко: з руским Києвом і Булгаковим пора розпочатися. URL: https://texty.org.ua/fragments/62330/Zabuzhko_z_russkim_Kijevom_i_Bulgakovym_pora-62330/
15. Звідомлення за 1923 рік Всеукраїнської Академії наук у Києві: з нагоди п'ятиріччя існування Академії 1918-1924. *Всеукраїнська Академія наук*. Київ: Друк. Всеукр. Акад. наук, 1924. 166 с.
16. Київ Михайла Булгакова. URL: <https://adef.com.ua/ru/books/vse-pro-kyiv/kyiv-myhayla-bulgakova-konchakovsky-a-malakov-d>
17. Литовченко Володимир. Мої дитинство та юність у Києві (1930-ті – початок 1950-х). Фрагменти зі спогадів. *СУЧАСНИСТЬ THE LAST. ІВАН ДЗЮБА ТА ЙОГО ДОБА*. Київ: Міленіум, 2023. С. 30–41.
18. «Можна вбивати міста без пострілів» – Оксана Забужко. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27368602.html>
19. Покальчук Ю. Булгаков – Київ. *День*. 2018. №18/19. С. 22–23.
20. Смолич Ю.К. Розповідь про неспокій триває: де-що з двадцятих, тридцятих років і дотепер в українському літературному побуті. Київ: Радянський письменник, 1969. 284 с.
21. Спирин Л.М. Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. 1987. 345 с.
22. Тараторіна Світлана Культ Булгакова існує. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/09/7/161767/>
23. Ткаченко підтримав музей Булгакова. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/09/2/161751/>
24. Фадеев А. Молодая гвардия. М.: Худ. лит., 1990. 527 с.
25. Хмельницький Григорій. Поміж двох сил. Спогади банкіра. К.: Віпол, 1994. 96 с.
26. Шафер Н. Минин и Пожарский (комментарии к либретто). URL: https://shafer.pavlodar.com/texts/ol06_3.htm
27. David Satter. The Peril of Abandoning Ukraine If Congress forces Kyiv to accept a Russian victory, the result won't be peace but a new war. URL: https://www.wsj.com/articles/the-peril-of-abandoning-ukraine-putin-war-military-spending-05cd4508?mod=hp_opin_pos_2#cxrecs_s
28. Myth. URL: <https://www.britannica.com/topic/myth>
29. Rudyard Kipling. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Rudyard_Kipling
30. The New Times. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/The_New_Times
3. Barsukova Olena. *Ukrayinofob chy heniy? Yaki pohlyady mav Bulhakov, shcho ne tak iz yoho kul'tom i yak vchynyty z muzeyem u Kyievi* [Ukrainophobe or genius? What views did Bulgakov have, what is wrong with his cult and how to deal with the museum in Kyiv]. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/09/22/250544/> (in Ukrainian).
4. *Bulgakova Varvara Afanas'evna* [Bulgakova Varvara Afanasyevna]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%92%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%90%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B0 (in Russian).
5. Bulgakov Mykhayl Afanas'evych. *Kyev-horod* [Kyiv-City]. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kiev-gorod> (in Russian).
6. Bulgakov Mykhayl Afanas'evych. *Kyev-horod* [Kyiv-City]. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kiev-gorod/8731> (in Russian).
7. Bulgakov Mykhayl Afanas'evych. *Kyev-horod* [Kyiv-City]. URL: <https://bookchain.ai/read/bulgakov-ma/kiev-gorod/17210> (in Russian).
8. Vira Aheyeva. *Nam treba obtrusyty toy impers'kyi mif – Kyiv zavzhdy був ukrayins'kym mistom i u nas pretsikava istoriya* [We need to shake off that imperial myth - Kyiv has always been a Ukrainian city and we have a very interesting history]. URL: <https://pen.org.ua/vira-aheyeva-nam-treba-obtrusyty-toj-imperskyj-mif-kyiv-zavzhdy-buv-ukrayinskym-mistom-i-u-nas-precikava-istoriya> (in Ukrainian).
9. Grabovska I.M., Hrabovskiy S.I. *Antropolichni vymiry protsesu identyfikatsii kulturnoi spadshchyny Ukrainy: filosofsko-svitohliadnyi pidkhid* [Anthropological dimensions of the process of identification of the cultural heritage of Ukraine: a philosophical and worldview approach]. *Materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, "MODERN PROBLEMS OF SCIENCE, EDUCATION AND SOCIETY", 9-11.10.2023. Kyiv, Ukraina*. URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-modern-problems-of-science-education-and-society-9-11-10-2023-kiyiv-ukrayina-arhiv/> (in Ukrainian).
10. Hrabovskyy Serhiy. (2015). *Bardak Yosyfa Stalina* [Bardak by Joseph Stalin]. Nizhyn, Vydavets' PP Lysenko M.M. 64 p. (in Ukrainian).
11. Hrabovskyy Serhiy. (2019). *Ubyty Stalina, inakshe yoho mify vb"yut' nas: Sotsial'na mifolohiya «naykrashchoho druha fizkul'turnykyiv» i yoho poslidovnykyiv* [Kill Stalin, otherwise his myths will kill us: Social mythology of the "best friend of physical athletes" and his followers]. K.: VD «Stylos». 503 p. (in Ukrainian).
12. Hrabovskyy Serhiy. (2023). *Rosiy'ska matrytsya y alhorytmy dekolonizatsiyi. Retsenzziya na knyhu: Aheyeva Vira Za lashtunkamy imperiyi. Eseyi pro ukrayins'ko-rosiy'ski kul'turni vidnosyny: 2-e vydannya, vypr. Kyiv: Vikhola, 2023. 360 p.* [Russian matrix

References

1. Aheyeva Vira. (2023). *Za lashtunkamy imperiyi. Eseyi pro ukrayins'ko-rosiy'ski kul'turni vidnosyny: 2-e vydannya, vypr.* [Behind the scenes of the empire. Essays on Ukrainian-Russian cultural relations: 2nd edition]. Kyiv: Vikhola. 360 p. (in Ukrainian).
2. *Andreeva Maryya* [Andreeva Maria]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZC3Llpli65E> (in Russian).

- and algorithms of decolonization. Review of the book: Ageeva Vira. Behind the scenes of the empire. Essays on Ukrainian-Russian cultural relations: 2nd edition, edited. Kyiv: Vikhola, 2023. 360 p.]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 32. Pp. 59–65. (in Ukrainian).
13. Dzyuba Ivan. (2003). *Pastka: 30 roktiv zi Stalynym, 50 roktiv bez Stalina* [Pastka: 30 years with Stalin, 50 years without Stalin]. Vyd-vo "Krynytsya". 141p. (in Ukrainian).
 14. *Zabuzhko: z russkim Kiyevom i Bulhakovym pora rozproshchatsya* [Zabuzhko: it's time to say goodbye to Russian Kiev and Bulgakov] https://texty.org.ua/fragments/62330/Zabuzhko_z_russkim_Kiyevom_i_Bulgakovym_pora-62330/ (in Ukrainian).
 15. *Zvidomlennya za 1923 rik Vseukrayins'koyi Akademiyi nauk u Kyievi: z nahody p'yatyrichchya isnuvannya Akademiyi 1918–1924* [Notice for 1923 of the All-Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv: on the occasion of the fifth anniversary of the Academy's existence 1918–1924]. (1924). *Vseukrayins'ka Akademiya nauk*. Kyiv: Druk. Vseukr. Akad. Nauk. 166 p. (in Ukrainian).
 16. *Kyev Mykhayla Bulgakova* [Kyiv by Mikhail Bulgakov]. URL: <https://adef.com.ua/ru/books/vse-pro-kyiv/kyiv-myhayla-bulgakova-konchakovsky-a-malakov-d> (in Russian).
 17. Lytovchenko Volodymyr. (2023). *Moyi dytynstvo ta yunist' u Kyievi (1930-ti – pochatok 1950-kh). Frahmenty zi spohadiv* [My childhood and youth in Kyiv (1930s - early 1950s). Fragments from memories]. *SUCHASNIST' THE LAST. IVAN DZYUBA TA YOHO DOBA*. K.: Milenium. Pp. 30–41 (in Ukrainian).
 18. «*Mozhna vbyvaty mista bez postriliv*» – Oksana Zabuzhko ["You can kill cities without shooting" – Oksana Zabuzhko]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27368602.html> (in Ukrainian).
 19. Pokal'chuk Yu. (2018). *Bulhakov – Kyiv* [Bulgakov – Kyiv]. *Den'*. №18/19. Pp. 22–23. (in Ukrainian).
 20. Smolych Yu.K. (1969). *Rozpovid' pro nespokiy tryvaye: deshcho z dvadtsyatykh, trydtsyatykh roktiv i doteper v ukrayins'komu literaturnomu pobuti* [The story of unrest continues: something from the twenties, thirties and up to now in Ukrainian literary life]. Kyiv: Radyans'kyy pys'mennyk. 284 p. (in Ukrainian).
 21. Spirin L.M. (1987). *Rossyya 1917 hod: Iz istoriy bor'by polytycheskykh partiy* [Russia 1917: From the history of the struggle of political parties]. 345 p. (in Russian).
 22. Taratorina Svytlana. *Kul't Bulhakova isnuye* [Cult of Bulgakov exists]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/09/161767/> (in Ukrainian).
 23. *Tkachenko pidtrymav muzey Bulhakova* [Tkachenko supported the Bulgakov museum]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/09/2/161751/> (in Ukrainian).
 24. Fadeev A. (1990). *Molodaya hvardyya* [Young Guard]. M.: Khud. lyt. 527 p. (in Russian).
 25. Khmel'nyts'kyy Hryhoriy. (1994). *Pomizh dvokh syl. Spohady bankira* [Between two forces. Memories of a banker]. K.: Vipol. 96 p. (in Ukrainian).
 26. Shafer N. *Mynyn y Pozharsky (kommentaryy k lybretto)* [Shafer N. Minin and Pozharsky (comments on the libretto)]. URL: https://shafer.pavlodar.com/texts/ol06_3.htm (in Russian).
 27. David Satter. The Peril of Abandoning Ukraine If Congress forces Kyiv to accept a Russian victory, the result won't be peace but a new war. URL: https://www.wsj.com/articles/the-peril-of-abandoning-ukraine-putin-war-military-spending-05cd4508?mod=hp_opin_pos_2#cxrecs_s
 28. Myth. URL: <https://www.britannica.com/topic/myth>
 29. Rudyard Kipling. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Rudyard_Kipling
 30. The New Times. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/The_New_Times